

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐԻ՝
ԵՐԵՎԱՆ ՏԵՂԱՓՈԽՎԵԼՈՒ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ
(1918 Թ. ՄԱՅԻՍ-ՀՈՒԼԻՍ)

Անդրկովկասը գրավելուց և այստեղ փոխարքայություն հաստատելուց հետո Ռուսական կայսրությունը Թիֆլիսը՝ կենտրոն: 1917 թ. փետրվարյան հեղափոխությունը հաջորդած ամիսներին և հատկապես Անդրկովկասյան կոմիսարիատի ու Սեյմի իշխանության շրջանում երկրամասի քաղաքական և մշակութային կենտրոն Թիֆլիսում իրենց կենտրոնատեղիներն էին հաստատել ոչ միայն վրացական, այլև հայկական ու մահմեդական հասարակական, քաղաքական, մշակութային և բարեգործական կազմակերպությունները:

Թուրքական վերջնագրերի և Անդրկովկասի ժողովուրդների միջև փոխվստահության բացակայության հետևանքով՝ 1918 թ. մայիսի 26-ին վրացի մենչևիկների նախաձեռնությամբ լուծարվեց Անդրկովկասի Սեյմը: Նույն օրը վրացիները հայտարարեցին Վրացական Հանրապետության անկախությունը, իսկ մայիսի 27-ին Կովկասի մահմեդականներին (կովկասյան թաթարներ, թուրքեր, հետագայում՝ ադրբեջանցիներ) ներկայացնող Մուսուլմանական ազգային խորհուրդը հայտարարեց Ադրբեջանական Հանրապետության անկախությունը՝ յուրացնելով Պարսկաստանի հյուսիսային նահանգ Ատրպատական-Ադրբեջանի պատմական անվանումը:

1917 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին Թիֆլիսում գումարված Հայոց ազգային համախորհրդակցության որոշմամբ ստեղծված Հայոց ազգային խորհուրդը, որը ստանձնել էր հայության ճակատագրի տնօրինությունը, Վրաստանի և Ադրբեջանի անկախության հայտարարումով, կանգնեց կատարված

փաստի առջև: Նա այլ այլընտրանք չուներ, քան Անդրկովկասի Հայության քաղաքական ղեկավարութիւնն իր ձեռքը վերցնելը: Ահա այսպիսի պայմաններում մայիսի 30-ին Խորհուրդը հրապարակեց իր Հայտնի Հայտարարութիւնը՝ «Հայոց ազգային խորհուրդը իրեն Հայտարարում է Հայկական գաղառների գերագույն և միակ իշխանութիւն: ... Ազգային խորհուրդը ժամանակավորապես ստանձնում է կառավարական բոլոր ֆունկցիաները Հայկական գաղառների քաղաքական և վարչական ղեկը վարելու համար»¹: Այս փաստաթուղթն ընդունված է համարել Հայաստանի անկախութեան հռչակագիրը:

Վրաստանի անկախացումից հետո Թիֆլիսը հռչակվեց վերջինիս մայրաքաղաքը՝ դադարելով Անդրկովկասի բոլոր ժողովուրդների համար միասնական կենտրոն հանգիստանալուց: Այս պայմաններում առաջ եկավ Թիֆլիսում տեղակայված Հայկական և ադրբեջանական պետական իշխանութեան մարմինների՝ քաղաքից հեռանալու և սեփական նորանկախ պետութիւններ տեղափոխվելու խնդիրը: Ահա թե ինչու արդեն Հայոց ազգային խորհրդի մայիսի 26-ի և 30-ի նիստերում խոսվում է Հայկական իշխանութեան մարմինները Թիֆլիսից Երևան տեղափոխելու մասին², իսկ Հունիսի 2-ին Երևանի ազգային խորհրդին ուղղված նամակում Հայոց ազգային խորհրդի նախագահ Ա. Ահարոնյանն ու քարտուղար Ն. Աղրալյանը տեղեկացնում էին. «Հայտնել ենք Վրաց կառավարութեանը, որ Հայոց կառավարութիւնը կազմելուց (հետո-Հ. Ս.) Ազգային խորհուրդը մեկնելու է Երևան»³:

¹ «Հայաստանի Հանրապետութիւնը 1918–1920 թթ. (քաղաքական պատմութիւն)», փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, խմբագրւումբ՝ Գ. Գալոյանի և Վ. Ղազարխեցյանի, Ե., 2000, էջ 18: Ավանդաբար ընդունված է Հայաստանի անկախութեան օր համարել 1918 թ. մայիսի 28-ը, երբ Հայոց ազգային խորհուրդը հավանութիւն տվեց օսմանյան վերջնագրին և Ալ. Խատիսյանի գլխավորած պատվիրակութեանը լիազորեց բանակցութիւններ վարել թուրքերի հետ:

² Տե՛ս Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 222, ց. 1, գ. 141, ք. 226 շրջ., 241:

³ Նույն տեղում, ֆ. 289, ց. 1, գ. 11, ք. 1 շրջ.:

Արդեն հունիսի 1-ին Վրաստանի կառավարության հանձնարարությամբ Ռազմական նախարար Գ. Գեորգաձեն Հայոց ազգային խորհրդի նախագահ Ա. Ահարոնյանին ուղղված դրությամբ տեղեկացնում էր, որ Վրաստանի տարածքում օրենսդիր և վարչական իրավունքներով օժտված այլ մարմնի գոյությունը ոտնահարում է վրաց ժողովրդի ինքնիշխանության իրավունքը⁴։ Սա ոչ այլ ինչ էր, քան Հայոց ազգային խորհուրդը Թիֆլիսից հեռացնելու անթաքույց հրահանգ։ Այնուհետև վրացիներն ադրբեջանցիներից ու հայերից պահանջեցին անմիջապես լքել Անդրկովկասի Դաշնային Հանրապետության ղեկավարության նստավայր նախկին փոխարքայական պալատը։ Հայ գործիչներն անմիջապես հեռացան պալատից, իսկ ադրբեջանցիները համառոտեցին, սակայն հունիսի 2-ին վրացիները նրանց ուժով ստիպեցին հեռանալ⁵։ Անկախ Վրաստանի մայրաքաղաք Թիֆլիսից հեռանալու վրացական իշխանությունների պահանջին ի պատասխան՝ հունիսի 2-ին Հայոց և Մուսուլմանական ազգային խորհուրդների համատեղ նիստում որոշում կայացվեց, որ «յուրաքանչյուր խորհուրդ կշարունակի մնալ Թիֆլիսում այնքան ժամանակ, ինչքան այդ անհրաժեշտ կլինի իրերի բերումով»⁶։ Այն իրողությունը, որ Թիֆլիսում գտնվող ինչպես հայ, այնպես էլ ադրբեջանցի գործիչներն ամենևին չէին շտապում հեռանալ Վրաստանի մայրաքաղաքից⁷, հասկանալի պատճառներով, առաջացնում էր վրացական ղեկավար շրջանների գեղեցկությունը⁸։

Հայոց ազգային խորհրդի հունիսի 7-ի նիստում դաշնակցական նշանավոր գործիչ Հովհաննես Քաջազնունուն հանձնա-

⁴ Նույն տեղում, ֆ. 200, ց. 1, գ. 17, ք. 7:

⁵ Նույն տեղում, ֆ. 289, ց. 1, գ. 11, ք. 1 շրջ.:

⁶ Նույն տեղում, ֆ. 222, ց. 1, գ. 120, ք. 58 շրջ.:

⁷ Մուսուլմանական ազգային խորհուրդն ու Ֆ. Խան-Խոյսկու գլխավորած կառավարությունը Թիֆլիսից Ադրբեջանի ժամանակավոր մայրաքաղաք Գանձակ մեկնեցին հունիսի 15-ին:

⁸ «Յորիզոն», 5 յունիսի 1918 թ., N 107:

րարվեց կազմել կոալիցիոն կառավարություն, միաձայն որոշվեց նաև Հայոց ազգային խորհուրդը տեղափոխել Երևան⁹: Սակայն մի շարք օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ պատճառներով ձգձգվում էր Հայոց ազգային խորհրդի և ՀՀ կառավարության՝ Երևան տեղափոխման հարցը:

Հայաստանի Հանրապետության իշխանության կենտրոնական մարմինների տեղափոխմանը խոչընդոտում էին ճանապարհների փակ լինելը, Անդրկովկասի Դեմոկրատական Հանրապետության միասնական գույքի բաժանման չլուծված խնդիրը, տեղափոխումից հետո փոստ-հեռագրի բացակայության պայմաններում տարբեր պետությունների և թիֆլիսում տեղակայված դիվանագիտական առաքելությունների հետ անհրաժեշտ կապեր պահպանելու դժվարությունները, Վրաստանի և Ադրբեջանի հետ Հայաստանի Հանրապետության սահմանների շուրջ ընթացող բանակցությունները, չլուծված ֆինանսական խնդիրները, տեղափոխման հարցում թուրքերի կողմից հարուցվող խոչընդոտները, Կ. Պոլսի կոնֆերանսի ավարտին սպասելը, թուրքական պատանդի վիճակում հայտնվելու հեռանկարը և այլն¹⁰: Ահա թե ինչու Հայոց ազգային խորհրդի մի շարք անդամներ անտրամաբանական էին համարում այսպիսի պայմաններում Երևան գնալը մտավախություն ունենալով, թե երկրի բարձրագույն իշխանությունները կապ չէին ունենա գրսի աշխարհի

⁹ ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 141, ք. 249 շրջ.: Կոալիցիոն կառավարություն կազմելու Հ. Զաքազնունու անհաջող փորձերից հետո՝ հունիսի 27-ին Հայոց ազգային խորհուրդը վերջինիս հանձնարարեց կառավարություն կազմել անհատական սկզբունքով: ՀՀ առաջին կառավարության վերջնական կազմի մասին խորհրդի կողմից պաշտոնապես տեղեկացվեց միայն ՀՀ իշխանության կենտրոնական մարմինների Երևան ժամանելուց հետո՝ հուլիսի 24-ին («Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ. (քաղաքական պատմություն)», փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, էջ 53):

¹⁰ ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 120, ք. 11, գ. 141, ք. 264, ֆ. 200, ց. 1, գ. 557, ք. 60 շրջ.-61: «Մշակ», 27 յունիսի 1918 թ., N 122: Ջամալեան Ա., Հայ-վրացական կնճիռը, «Հայրենիք», 1928, սեպտեմբեր, էջ 119: Արզումանյան Մ., Արհավիրքից վերածնունդ, Ե., 1973, էջ 162: Հմմտ. նաև՝ Խոնդկարեան Ա., Օպոզիցիան Հանրապետական Հայաստանում, «Վեմ», 1934, թիւ 9, էջ 94-95, թիւ Ե, էջ 43-46:

Հետևելու և կմեկուսացվելին: Պետք է նշել նաև, որ այստեղ իր որոշակի բացասական դերակատարությունն ունեցավ այն հանգամանքը, որ հայ գործիչների մի մասը դժվարություններ էր հաշտվում համեմատաբար չքեղ Թիֆլիսը թողնելու և անտուն գաղթականներով լեցուն գավառական Երևան տեղափոխվելու հեռանկարի հետ, որի համար սուր քննադատության են արժանացել¹¹:

Վերը թվարկված հանգամանքներով էր պայմանավորված, որ Հայոց ազգային խորհրդի և ՀՀ կառավարության տեղափոխությունը նվիրված Հայոց ազգային խորհրդի նիստերի ժամանակ վերջինիս անդամների համար հեշտ էր ընդհանուր հայտարարի դալ և ըստ այդմ գործել: Սա առաջացնում էր հատկապես Երևանի գործիչների գագուհությունը և կտրուկ պահանջը՝ անմիջապես տեղափոխվել Երևան¹²: Այս պայմաններում հուլիսի 6-ին կայացած Հայոց ազգային խորհրդի նիստում, ընդառաջելով Երևանի գործիչների պահանջներին, որոշում է կայացվում նախապատրաստական աշխատանքներ կատարել՝ երկու շաբաթվա ընթացքում Երևան տեղափոխվելու համար¹³:

Հուլիսի 7-9-ին թուրքերը խախտեցին զինադադարը և ռազմական գործողություններ իրականացրեցին Էջմիածնի՝ վիճելի համարվող մի քանի գյուղերի ուղղությամբ: Այս տեղեկությունը Թիֆլիսում ստանալուց հետո՝ հուլիսի 12-ի առավոտյան տեղի ունեցած Հայոց ազգային խորհրդի արտահերթ նիստում անկուսակցական Ստեփան Մամիկոնյանն առաջարկեց վերաքննել Հայոց ազգային խորհրդի՝ Երևան տեղա-

¹¹ Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, Ե., 1993, էջ 186-187: Նույնի, Կեանքի ուղիներով, Կ. Ե., Պէրոս, 1966, էջ 12: Հովհաննիսյան Ռ., Հայաստանի Հանրապետություն, Կ. Ե., 2005, էջ 43: Սարգսյան Կ., Հայ-վրացական հարաբերությունները 1918-1921 թթ., Ե., 2002, էջ 36-38:

¹² ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 141, ք. 262 և շրջ.: «Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ. (քաղաքական պատմություն)», փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, էջ 38: «Ձամգ», 11 յունիսի 1918 թ., N 41:

¹³ ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 141, ք. 288 շրջ.:

փոխվելու հարցը¹⁴: Երկար վիճաբանություններից հետո նույն օրը երեկոյան տեղի ունեցած նիստում, ստանալով 8 կողմ ձայն, հավանության է արժանանում սոցիալ-դեմոկրատ Արամայիս Երզնկյանի առաջարկած բանաձևը՝ Երևան ուղարկել արտակարգ լիազորություններով օժտված երեք ներկայացուցիչներ: Որոշման ընդունումից հետո Հ. Քաջազնունին, ով Երևան տեղափոխվելու ջերմ կողմնակից էր, հայտարարեց վարչապետի պաշտոնից հրաժարվելու մասին¹⁵:

Հայոց ազգային խորհրդի հուլիսի 13-ի նիստում վիճաբանություն է առաջանում կուսակցությունների կողմից Երևան ուղարկվող լիազորների և նախորդ օրն ընդունված բանաձևի առնչությամբ: Արդյունքում՝ չեղյալ է հայտարարվում նախորդ բանաձևը: Վիճաբանությունների ընթացքում քննարկվում են հինգ բանաձևեր: Սոցիալ-դեմոկրատների կողմից Հայկ Ազատյանն առաջարկում էր Երևան ուղարկել խորհրդի երեք կամ չորս լիազորների, ովքեր Երևանի ազգային խորհրդի հետ ձեռնամուխ կլինեն տեղական խնդիրների լուծմանը: Հայ ժողովրդական կուսակցության կողմից Արշալույս Մխիթարյանն առաջարկում էր Հայոց ազգային խորհուրդը պահել Թիֆլիսում՝ իբրև գերագույն մարմին, իսկ Երևանի ազգային խորհուրդը դարձնել վարչություն՝ երկրի ներքին գործերը կառավարելու համար: Հ. Յ. Դաշնակցության կողմից խաչատուր Կարճիկյանն առաջարկում էր Հայոց ազգային խորհուրդն անմիջապես տեղափոխել Երևան՝ Հայաստանի բարձրագույն իշխանության մարմինները (կառավարություն, պառլամենտ) կազմակերպելու համար: Սոցիալիստ-հեղափոխական Անուշավան Ստամբուլյանն առաջարկում էր, որպեսզի Ազգային խորհուրդը գնա Երևան, կազմի կա-

¹⁴ Նույն տեղում, ք. 294 շրջ.:

¹⁵ Նույն տեղում, ք. 297 շրջ.: Ի դեպ, բանաձևին կողմ էին քվեարկել անկուսակցական Ա. Մամիկոնյանը, սոցիալ-դեմոկրատներ Ա. Երզնկյանը, Մ. Ղարաբեկյանը, ԴԺԿ անդամներ Ա. Մխիթարյանը, Մ. Բերբերյանը, սոցիալիստ-հեղափոխական Ա. Ստամբուլյանը, ԴՅԴ անդամներ Ա. Սահակյանը և Ս. Տիգրանյանը:

ռավարութիւն և այնուհետև վերադառնա թիֆլիս՝ «իբրև ընդհանուր Հայկական խորհուրդ»։ Իսկ վարչապետ Հ. Քաջազնունին կրկին առաջադրում էր նախորդ օրը Հավանության չարժանացած իր բանաձևը, որով առաջարկում էր Երևանում կազմակերպել Հայաստանի կառավարութիւնը, ինչից հետո Հայոց ազգային խորհուրդը երկու ամսով ընդհատելու էր իր գործունեութիւնը։ Քվեարկության ընթացքում Ա. Մխիթարյանի առաջարկած բանաձևը ստանում է 2 ձայն, Խ. Կարճիկյանինը՝ 5 ձայն, Ա. Սամբուլյանինը՝ 6 ձայն, Հ. Քաջազնունինը՝ 6 ձայն։ Սոցիալ-դեմոկրատները հետ են վերցնում իրենց բանաձևը և ձայն տալիս Խ. Կարճիկյանի առաջարկած բանաձևի օգտին, որը, ստանալով 7 ձայն, համարվում է ընդունված¹⁶։

Հայոց ազգային խորհուրդն ու կառավարութիւնը թիֆլիսից ճանապարհվելու էին հուլիսի 16-ին։ Նրանք երկաթուղով հասնելու էին մինչև Աղստաֆա, իսկ այստեղից ճանապարհը շարունակելու էին ավտոմեքենաներով։ Սակայն տեղի ունեցավ անսպասելի մեկնելու օրը վրացական իշխանութիւնները գրավեցին խորհրդին պատկանող բոլոր ութ ավտոմեքենաները, իսկ այնուհետև հրաժարվեցին նաև մեկնող Հայ գործիչներին տրամադրել գնացքի վագոններ։ Միայն Հայոց ազգային խորհրդի ժամանակավոր նախագահ Ավետիք Սահակյանի և վրացական կառավարության ներկայացուցիչների միջև կայացած բանակցութիւնների արդյունքում միջադեպը կարգավորվեց¹⁷։ Հայ գործիչները, որոնց թվում էին՝ Հայոց ազգային խորհրդի և կազմավորման ընթացքում գտնվող ՀՀ կառավարության անդամներ Ավետիք Սահակյանը, Սիրական Տիգրանյանը, Ռուբեն Տեր-Մինասյանը, Արտաշես Բարալյանը, Արշալույս Մխիթարյանը, Ստեփան Մալխասյանը, Հայկ Ազատյանը, Արշամ Խոնդկարյանը, Հովհաննես Քաջազնունին, Խաչատուր Կարճիկյանը, Հով-

¹⁶ Նույն տեղում, ք. 298-299։

¹⁷ «Յորիզոն», 18 յուլիսի 1918 թ., N 141։

Հաննես Հախվերդյանը¹⁸, Թիֆլիսից մեկնեցին միայն հուլիսի 17-ին: Վրաստանի ղեկավարները չբարեհաճեցին նույնիսկ երկաթուղային կայարան գալու և ըստի ճանապարհ մաղթելու Երևան մեկնող Հայ գործիչներին:

Ի տարբերություն վրացիների, որոնք նույնիսկ փորձեցին Հայ-վրացական սահմանում նոր խոչընդոտներ հարուցել Հայ գործիչների առջև, Ղազախում ադրբեջանական տեղական իշխանությունների ներկայացուցիչներն աղ ու հացով, երաժշտությամբ դիմավորեցին ՀՀ ղեկավարներին: ՀՀ ղեկավար մարմինների նկատմամբ վրացիների այս վերաբերմունքը սուր քննադատության է արժանացել ժամանակակիցների կողմից¹⁹:

Հուլիսի 19-ի երեկոյան Հայոց ազգային խորհուրդն ու ՀՀ կառավարությունը ժամանեցին Երևան: Հայոց ազգային խորհրդի և Երևանի ազգային խորհրդի համատեղ նիստերի ընթացքում որոշում կայացվեց Հայոց ազգային խորհրդի կազմը եռապատկելու (բացի անկուսակցականներից), ինչպես նաև ազգային փոքրամասնությունների ներկայացուցիչների ներգրավման ճանապարհով կազմավորել Հայաստանի Հանրապետության գերագույն օրենսդիր մարմինը՝ Հայաստանի Խորհուրդը: Վերջինիս անդրանիկ նիստը գումարվեց օգոստոսի 1-ին: Հ. Քաջազնունու կառավարության գործունեության ծրագիրը հաստատելուց հետո ՀՀ իշխանությունները ձեռնամուխ եղան նորանկախ Հանրապետության առջև կանգնած բազմաթիվ հիմնախնդիրների կարգավորմանը:

¹⁸ Նույն տեղում, 17 յուլիսի 1918 թ., N 140:

¹⁹ Ջամալեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 120: «Հորիզոն», 23 յուլիսի 1918 թ., N 144: «Աշխատավոր», 24 յուլիսի 1918 թ., N 90: «Մշակ», 24 յուլիսի 1918 թ., N 143: Վրացյան Ա., Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 187-188: Բաքալեան Ա., էջեր Հայաստանի անկախության պատմություն, «Հայրենիք», 1923, յունիս, էջ 45:

**АМО СУКИАСЯН
ИИ НАН РА**

**ВОПРОС ПЕРЕЕЗДА ЦЕНТРАЛЬНЫХ ОРГАНОВ ВЛАСТИ
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ В ЕРЕВАН (МАЙ-ИЮЛЬ 1918 Г.)**

РЕЗЮМЕ

После провозглашения 30 мая 1918 г. в Тифлисе независимости Армении Армянский национальный совет и правительство Республики Армения направились в столицу Ереван только 17 июля. В статье сопоставлением архивных и опубликованных документов, а также сообщений прессы показывается процесс возвращения армянских властей в Ереван.